НАЙ-СТАРИЯТ БЪЛГАРСКИ ПРЕПИС НА „ЛЕСТВИЦАТА“ - ДАТИРОВКА И ЛОКАЛИЗАЦИЯ

Нели Василева

Най-старият български препис на „Лествицата“ на св. Иоан Синайски се пази в Москва, в Държавния исторически музей (ГИМ), в сбирката на П. И. Щукин под N 921. В „Сводный каталог славяно-русских рукописей, хранящихся в СССР“ ръкописът е датиран най-общо като ръкопис от XIII век. Написан е с полуустав върху пергамент. Пълният текст на ръкописа не е съхранен. Запазени са обаче 80 листа, които съдържат от 7 до 15 и 20-25 слова по най-стария превод на „Лествицата“, датировката на който се отнася към Следсимеоновата епоха (втората половина на X век) /Василева 1996/. Пълният текст на този превод е запазен като най-ранен препис в източнославянски ръкопис от XII в. - РГБ, Рум.198 /Василева 1994/. Съществува Новгородско копие на този препис от началото на XIII век - РГБ, Рум.199, а нашият ръкопис е третият по древност запазен славянски препис на текста.

Въз основа на езиковите данни на ръкописа се предлага неговата по-точна датировка и локализация.

1. Най-характерната особеност на ръкописа е неговата едноерова (с ь) ортография. Както е известно, тази ортографична особеност е един от най-характерните признаци на среднобългарските (от XIII век) ръкописи и сближава изследвания ръкопис с такива среднобългарски паметници като Банишко ев., Добромирово ев., Берлински сборник /вж. Дограмаджиева, 1981:17/. Б. Цонев смята, че нормите на такава школа са могли да възникнат на границата между българските и сръбските говори и я нарича Кратовска или Злетовска /Цонев 1940:168/. По-късно И. Гълъбов изказва мнението, че тази школа е имала твърде обширни териториални граници и че нейното начало би могло да се отнесе към дейността на Преславската школа /Гълъбов 1968/. През среднобългарския период обаче нормите на тази школа се следват предимно от западно-българските писмени центрове: известно е, че в над 65% от запазените ръкописи от XIII век се използва едноерова (с ь) ортография.

2. При употребата на носовките се срещат всички типични за среднобългарските ръкописи особености. Употребяват се предимно нейотирани носовки, като са зафиксирани само три случая за употреба на йотирани носовки: **ѡ ꙁависти бѣсовьскꙑѭ** - 47б, **вєꙁь грѣховноѫ напастиѫ** - 47б, **ни вь которѫѭ мѣрꙋ** - 71. Това е закономерно за среднобългарските паметници, тъй като наличието на йотирани носовки обикновено се съчетава с двуерова ортография /Велчева 1968:236/.

2.1. Голямата носовка (ѫ) се използва:

- етимологически правилно: мѫченикъ - 1, вынѫтрь - 1б, 11, жѕьници - 5, любомѫдрьство - 2б, мѫкь - 4б, сѫщєє - 4б, бѫди - 5, мѫжа - 12б, жтрѫбынѫжь - 13, рѫцѣ - 15, осѫдити - 25;

- вместо етимологични ь или ъ: Ꙗко же бєѕдѫнѫ непрѣходнѫ - 2, г҃ь бо непризванѫ приде - 7, тако ѿ б҃а мѫждѫ приємле - 19б, испрѫваа - 66, вь сѫсѫдѣхь - 76б;

- много характерна е обратната замяна - ь се пише вместо етимологична ѫ: крьчиноѫ - 1, 17б, сьпротивнъыци - 21б, сьпротивникь - 27б, сьпротивно - 30б, 73б, сьпротивь - 75б, сьпротивнии - 75б, сьпротивослови - 79, сьпрѫгь - 27б, 30б, ѕастьпнъыкь - 44б, грьбость - 75б, сыць - 78б;

- вместо етимологична ѧ (като обратната замяна - ѧ вместо ѫ не е характерна): прѣдстоѫщіе - 5, хощєть приѫти - 9, старець болѣ жѕоѫ - 11б, да сѫ испитаєть - 21б.

2.2. В правописа на малката носовка (ѧ) могат да се отбележат два основни момента:

- етимологичната ѝ употреба: памѧть - 1, 1б, 8, 9б, 22, 42б, 47, 49б, начѧти - 8б, начѧло - 40, свѧѕань - 21б, 40б, горѧща - 13, чѧдородіе - 22б, привѧѕах сє - 55, ѿ чѧстоти - 56;

- широко представената ѝ замяна с є: паметь - 1, врѣмє - 2б, 8б, 17, приетно - 4, твореща - 17, начело - 20, 75, свеѕань - 20б, тежесть - 24, 42, привеѕаньна єсмь - 38, клетвъı - 74, дрєхлость - 74, хотєщимь - 71б, проходещихь - 70б, ѿтресати - 60б, грести - 61.

3. Графемата ѣ се употребява:

- в етимологична позиция: грѣхъ - 1б, измѣнивь - 1б, помѣнѫ - 2б, дѣлание - 2, смѣхь - 4, тѣлеснаго - 3б, бѣси - 5б, ѿвѣть - 6, ѕѣницѫ - 7, просвѣщение - 13б, срѣда - 16б, гнѣвати сѧ - 17, извѣщение - 18, прѣмѣнениємь - 2, прѣwбраженіємь - 2, прѣльстьна - 8, прѣмногa - 17б, прѣстани - 25;

- вместо изконно а/ꙗ след ч и меки сонорни: чѣсь - 1б, сконьчѣти сє - 1б, печѣли - 3, 4б, огнѣ (Р.п.) - 3, мльчѣние - 3б, 16б, 18б, 19б, 27, 27б, wбичѣємь - 5, чѣсъı - 5, блиѫнѣго - 25, 41б, ставлѣти - 28б;

- най-характерна е замяната на ѣ с є: оутєшити - 1, хотєние - 3, видєти - 9б, бєѕь вести - 17, сиречь - 18, 19б, рєхомь - 19б, смерение - 47б, следь - 50б, пленение - 51, телємь - 52, нє хотєхь - 56б, срьдоведець - 70, сьделавь - 70б, видєти - 72б, видение - 77б, 79;

- наблюдава се и обратната замяна - ѣ вместо изконно є: **възнѣнавидѣше** - 7б, **пѣчѣли** - 14, **прѣмѣнѣнь** - 24, **тѣмнѣ** - 21.

4.0. По този начин, изследването на правописа на гласните представя сложна картина на взаимодействие на дублетни графеми: є се пише вместо етимологични ь, ѧ, ѣ, което вероятно предава особеност на говора на книжовника; ь се пише вместо етимологични ѫ и ъ (като отчитаме, че ь съвпада с ъ), съществува и обратна замяна - ѫ се пише вместо изконни ь или ъ и това е свидетелство за прехода на фонемата [ѫ] в [ъ].

4.1. Етимологически правилната (като цяло) употреба на голямата носовка (с редки примери за замяна с ѧ след гласна и в началото на думата) дава основание да се предположи, че по употреба на носовките този ръкопис се отнася към т. нар. преходни паметници от XII и началото на XIII в., към които Б. Цонев причислява напр. Добромировото и Добрейшовото евангелия, където също е представено непоследователно или ограничено, но не безразборно смесване на носовките. Това позволява да се предположи, че разглежданият ръкопис се отнася към първата половина на XIII век.

4.2. В тази връзка интерес представлява правописа на **ъı** в ръкописа. Както е известно, историята на фонемата [ы] в българския език е свързана с прехода й в [и]. Единични случаи на замяна на етимологично **ъı** с **и** са зафиксирани още в класическите старобългарски паметници - Савина книга, Зографско ев., Мариинско ев., а за българските ръкописи от XIII в. това е една от значимите характеристики. В разглеждания ръкопис замяната на етимологично **ъı** с **и** намира твърде широко отражение; например:

- в коренна позиция: **вь мисли** - 1б, **забитъ** - 3, **на висотѣ** - 4б, **насищѣниѣ** - 6, **високь** - 9, **надимае сѣ** - 10, **призивати** - 13, **да слишитъ** - 14, **ѡмити** - 15, **нѣ бихомь** - 16, **бываѣтъ** - 20, **слишиши** - 23б, **димь** - 25б, 28б, **испитаѣтъ** 26б, **съмислоу** - 27, **нѣситость** - 33, **издиханиѣмь** - 35, **више** - 40, **ѿ високомислиа** - 41б, **безъстидень** - 42б, **непозивьна** - 45, **рива** - 46;

- в окончанието за Р. ед.ч. ж. р. при съществителните: **ѿ хвали** - 8, **достоино хвали** - 8б, **безь оутѣхи** - 11б, **ради чистоти** - 26, **съ висоти** - 69, **безь вини** - 70б, **безь пьстроти** - 73б, **образь простоти** - 75б;

- във флексиите за Р., Д., Тв., М. мн. ч. при местоименните прилагателни: **ѿ благихь** - 8б, **живими** - 9б, **льстьними** - 11, **ѡ малихь** - 17, **видомими** - 30б, **ѡгньнимь** - 35б, **нѣчистихь** - 54, 54б, **младихь** - 57;

- за това, че фонемата [ы] отсъства в говора на книжовника и употребата на графемата **ъı** е свързана само с опит да се следва правописната традиция, свидетелства и обратната замяна - **ъı** вместо

изконно **и: источнꙑкь** - 4, 8б, 15, 48б, **бꙑєми** - 5б, **бєѕь мислꙑ** - 5б, **сь болѣѕнꙑѫ** - 6, 14, **ѿ болѣѕнꙑ** - 10, **ѿ глѫбꙑни** - 18, 63б, **таибнꙑка** - 19, **жиѕнꙑ** - 20, **блѫднꙑка** - 25, **ѕастꙑпнꙑкь** - 44б, **нашꙑхъ** - 48, **сꙑлꙑ** - 54, **сꙑхъ** - 65, **длъжнꙑкь** - 62.

4.3. Употребата на правописна норма, в която се съчетават двата признака - замяна на **ѧ** с **є** и на **ꙑ** с **и** не е характерна за известните български ръкописи от първата половина на XIII век. Затова може да се предположи, че книжовник, допускащ в такива мащаби това смесване, би могъл да се намира под влияние на сръбската езикова норма, тъй като за нея замяната на **ѧ** с **є** и на **ꙑ** с **и** през този период вече е нормативна. Такова влияние най-вероятно би могло да се осъществи в районите на западните диалекти, граничещи със сръбски говори.

4.4. Една друга особеност на ръкописа - замяната на етимологична **ѫ** с **ь** (който покрива етимологични **ь** и **ъ**), дава възможност локализацията да бъде конкретизирана. Болшинството от западно-българските говори познава прехода [ѫ] → [а] - (БДА, т. III, карти 19, 20 и т. IV, карти 14, 15). Както е отразено в БДА, [ѫ] дава рефлекс [ъ] в коренна ударена позиция само на север в района на Видин, Берковица и София (БДА, т. IV, карти 14 и 15), на юг - в района на Неврокоп (Г. Делчев) (БДА, т. III, карти 19 и 20).

Следователно, най-старият запазен български препис на „Лествицата“ може да се датира от първата половина на XIII век и да се свърже с дейността на северозападен книжовен център.

ЛИТЕРАТУРА

БДА: Български диалектен атлас, т.т. III, IV.

Василева 1994: Василева, Н. Языковые особенности древнейшего славянского списка „Лествицы“ Иоанна Синайского. - Вопросы современного состояния и исторического развития русского и болгарского языков. Шумен.

Василева 1996: Василева, Н. „Лествицата“ на Иоан Синайски в контекста на средновековната аскетична литература. - Медиевистични изследвания (в памет на Пейо Димитров). Шумен.

Велчева 1968: Велчева, Б. Към установяването на средно-българските правописни типове (Стаматово четвероевангелие от XIII в.). - Известия на института за български език, кн. 17, С.

Гълъбов 1968: Гълъбов, И. Ранни школи на стария български книжовен език. Български език, N 2-3.

Дограмаджиева 1981: Дограмаджиева, Е., Райков, Б. Банишко евангелие. Среднобългарски паметник от XIII век. С.

Цонев 1940: Цонев, Б. История на българския език. С.